

پروفیسر ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد
ایسوی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی
گورنمنٹ دیال سنگھ کالج، لاہور

پنجابی دے مڈھلے منظوم سفر نامے..... گلزارِ مکہ تے گلزارِ مدینہ

Abstract:

Travelogue is an important and famous genre of literature. There are almost three hundred travelogues in Punjabi but only one hundred are in shahmukhi script. Maulvi Dilpazeer Bhairvi is the first poet who created two detailed travelogues "Gulzar-e- Makkah" and "Gulzar-e- Madina" in Punjabi verse. He was a famous poet and religious scholar. In this article, these travelogues have been analysed thoroughly alongwith the life history, religious thoughts and poetry of the writer.

مولوی دلپزیر بھیروی پنجابی دے پہلے شاعر نہیں جیہناں نے دوسفر نامے ”گلزارِ مکہ“ تے ”گلزارِ مدینہ“ منظوم کیئے۔ مولا بخش کشتہ (۱) ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی (۲) تے پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی (۳) لکھدے نیں کہ اوہناں دا اصل ناں مولوی دلپزیر تے تخلص دلپزیر سی۔ پیو دا ناں مولوی کرم الہی عباسی سی جیہڑے اک چنگے شاعر تے واعظ سن تے اوہناں فقہ دے مسائل اُتے کتاب ”فتاویٰ کرم الہی“ لکھی۔ جاوید گنجھیرا (۴) تے شاکر کنڈان (۵) دسدے نیں کہ مولوی دلپزیر دا اصل ناں محمد امین سی تے اوہ 1865ء وچ پیدا ہوئے سن۔ مولوی دلپزیر بڑے زود گو شاعر سن۔ جاوید گنجھیرا ہوراں دا خیال اے کہ اوہناں 36 دے تیزے تیزے کتاباں لکھیاں جہناں وچ وعظ دلپزیر، مجموعہ خطبات دلپزیر، باغ بہشت، سی حرفیاں، گلدستہ نعت، اخبار دلپزیر، چراغ دلپزیر، معجزات محمدی، معراج نامہ، گلدستہ دعوات، انشائے دلپزیر، احوال الاخرت، گلزار محمدی، بیچ گنج، انواع دلپزیر، مجموعہ وظائف، زینت الاسلام، باغ و بہار، کامن النساء، گلزارِ آدم، قصص الحسنین، گلزارِ مکہ، گلزارِ مدینہ، گلزارِ چہار یار، خواں یغما، گلزارِ موسیٰ، اکرام

محمدی، ترجمہ دیوان حافظ، گلدستہ معجزات، مناجات، دعوتِ دلپذیر، مکتوبات، تفسیر قرآن مجید، مجموعہ اشعار، تحریکِ خلافت شامل نہیں۔ (6)

شاکر کنڈان لکھدے نہیں:

”دلپذیر کو جوانی میں شاعری کا شوق ہوا اور اس سلسلے میں مولوی محمد حسین احمد آبادی کی شاگردی اختیار کی۔ محمد حسین احمد آبادی چونکہ مرزائیت قبول کر چکا تھا اور وہ احمد آباد سے جب بھی آتا، اپنے شاگرد رشید کے پاس اُس کی بیٹھک ہوتی۔ محمد حسین اگرچہ دلپذیر سے چھوٹا تھا، لیکن اُس نے شعر میں عروض و رموز سکھانے کے ساتھ ساتھ اس عالم کے دل میں مرزائیت کا بیج بونا بھی شروع کر دیا اور اس کی تعلیمات کا اثر یہ ہوا کہ دلپذیر بھی مرزائیت اختیار کر گیا اور پھر اس کا سارا علم اس کے کسی کام نہ آیا جبکہ یہ اس کی عمر کے آخری سال بھی تھے۔“ (7)

مولوی دلپذیر بھیروی نے 1945ء وچ وفات پائی۔ (8) شاکر کنڈان توں اڈمولا بخش کشتہ، حمید اللہ ہاشمی، ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی تے جاوید گنجھیرانے دی اوہناں دے آخری عمرے مرزائی ہون دی گل کیتی اے پر سفرنامہ ”گلزارِ مکہ“ 1922ء وچ چھاپے چڑھیا تے 1919ء وچ تخلیق ہويا۔ انج چا پدا اے اوس ویلے تیک اوہ نہ صرف مرزائی ہو چکے نیں کیوں جے اوہ پورے سفر وچ احمدیاں دی تعریف کردے تے اوہناں دا مقدمہ لڑدے دسدے نیں۔ ایہہ سفرنامہ اوہناں دی موت توں تقریباً 26 سال پہلاں لکھیا گیا۔ ایس لئی آخری عمرے والی گل کوئی ایڈی مناسب معلوم نہیں ہوندی۔

مولوی دلپذیر بھیروی دا ”گلزارِ مکہ“ پنجابی وچ چھپن والا پہلا بھرواں منظوم سفرنامہ اے جیہڑا اوہناں نے 1340ھ (1921-22) وچ حج توں واپس آن کے منظوم کیتا تے 1922ء وچ کتب خانہ نور السلیم جہلم دے مالک حافظ محمد امین ہوراں کو پریونسٹیم پریس لاہور توں چھپوایا۔ سفرنامہ 408 صفحیاں تے کھلایا اے تے شاعر نے جزئیات نگاری توں کم لیندیاں کئی کئی گل بارے کئی کئی شعر لکھے نیں۔

سفرنامے دا مدھ پنجابی قصہ کاری دی ریت موجب حمد تے نعت توں بٹھیا گیا اے۔ حمد نعت

توں بعد حج دی فرضیت، اصلیت تے آداب سفر حج منظوم کیجے گئے نیں۔ فیر سفر دیاں عربی دعاواں تے منظوم ترجمہ دتا گیا اے۔ رمی حج کرن والیاں دے کارنامے بیان دے نال نال حج دے تقاضے پورے نہ کرن والیاں دے حج نوں طنز دا نشانہ بنایا اے۔ سفر دی تیاری دا مڈھ بھندیاں لکھاری اپنے گنہگار ہون دا ذکر کرن دے نال نال اللہ سوہنے اگے دعا کردا اتے نبی پاکؐ دی شفاعت دا چاہیوان ہوندا اے۔ اوہ 22 شوال 1338ھ (21 جولائی 1919ء) نوں گھروں ٹرن دا ذکر کردیاں آکھدا اے۔

برس پنجاہاں وچ گناہاں عمراں لنگھ سدھائی

لگ پئی آس خدا دے فضلوں بخشش نیزے آئی

بخشی طاقت حج کرن دی فضلوں خالق باری

تیرا سو اٹھتالی سن وچ ہوئی گھروں تیاری (۹)

شاعر نال جان والے سنگیاں دا تفصیلی تعارف کراندا اے۔ بھیرہ ریلوے سٹیشن تے حاجیاں نوں وداع کہن آئے جہاں پیاریاں دا ذکر کردا اے۔ سارے حاجی مولوی نصیر الدین بگوی نوں اپنا سالار بنالیندے نیں تے اوہناں دے مشورے نال کراچی دی بجائے بمبئی ولوں جان دا فیصلہ ہوندا اے۔ بھیرے توں ملکوال ولوں ہو کے لاہور اپڑن تے سیراں کرن دے ذکر توں بعد لاہور توں دلی تے اوٹھوں بمبئی تیک دے سفر دی کہانی واہو تفصیلی اے۔ بمبئی سٹیشن توں مولوی صاحب ٹرام تے بہہ کے اپنے سیٹھ مترال کول جاندا اے۔ ٹرام تے سامان رکھن دی گنجائش نہ ہون پاروں کچھ بندے سامان لے کے گڈاں تے چھپے آ رہے سن۔ اوہناں وچ دو بزرگ میاں بیوی وی سن۔ راہ وچ گڈاں والیاں نے اک تھان قیام کیٹا تے اوہ دوویں وی تھلے اتر پئے تے اوہناں دی لڑائی ہو گئی۔ مولوی صاحب نے ایہہ لڑائی بڑے ویروے نال منظوم کیجی اے:

بیوی اُس دی تے اوہ دوویں اترے جد اُس جانی

اوہناں دوہاں دی آپس اندر ہو پئی کچھ لڑائی

بیوی تائیں آکھن لگا ہو کر بہت آزرده

میں نہیں آؤندا نال تہاڈے آپے آوساں ٹردا

کر کر ترلے اسیں تہاں سد رہے اُس تائیں

اے پر کر کے ضد نہ آیا بیٹھا رہیا اوٹھائیں (10)

بیوی نال رُسن والا بھیرے دا ایہہ بابا رمضان بھال دے بعد نہ ملیا تاں مولوی ہوراں بھال لئی
 کیتیاں جان والیاں کوششاں؛ اوہدے گھر خط لکھن تے گھر والیاں دے آون تے مائی دے روندی
 دھوندی واپس چلے جان دا ذکر بڑی تفصیل نال کیتا اے۔ بمبئی وچ مولوی دلپذیر ہوراں سیٹھ محمد دین ول
 قیام کیتا سی۔ سیٹھ صاحب دے تعارف توں اڈ بمبئی وچ حاجیاں لئی بنے مسافر خانیاں بارے وی اک
 اک گل بیان کیتی گئی اے۔

مولوی دلپذیر بھیروی نے حج تے جان توں پہلوں احمدی مذہب قبول کر لیا سی۔ ایس سفر نامے
 وچ اوہ احمدی متراں دا ذکر بڑی تفصیل نال کردے نیں۔ احمدی بھائی حکیم مولوی نادر خاں بارے
 اوہناں سوا سو دے نیزے شعر لکھے نیں۔ کجھ شعر دیکھو۔

نادر خاں ہک نادر بندہ آہا مرد ربانا

موضع وچ مندوال اوہناں دا بیسی اصل مکانہ

چار بندے سن احمدی اگے اندر ٹول اساڈے

پنجاواں ایہ ہک نادر بندہ آ گیا کول اساڈے (۱۱)

بمبئی دی سیر کردیاں اوہناں شہر دے سہن، کھلیاں کھلیاں سڑکاں تے وڈیاں وڈیاں عمارتاں
 بارے پنجاہ سٹھ شعر لکھے نیں۔ بمبئی دیاں مسجدیں دے سہن توں اوہ بہت متاثر نیں۔

سبھ تھیں ودھ ڈٹھی ہک او تھے مسجد چنیاں والی

روغن چینی کانسی کولوں کوئی جگہ نہ خالی

خبر نہیں جو بنیاں اُس نوں کتنی مدت ہوئی

اے پرہن تک چیز کسے دا رنگ نہ بدلایا کوئی

ایسا کوئی مصالحہ اُس تے لایا اُستاکاراں

ایویں جاپی اج منتقل ہوئیاں ایہہ دیواراں (۱۲)

بمبئی دیاں سیراں تے ملاقاتاں دے ذکر توں بعد مولوی دلپذیر جہاز دے ٹکٹ
 خریدن دی کہانی چھوہندے نیں۔ مولوی صاحب اک چنگے مزاح نگار وی سن تے پورے
 سفر نامے وچ مزاحیہ ڈھنگ نال نال اے۔ بحری جہاز دے ٹکٹ خریدن ویلے ایس رنگ دی
 جھلک دیکھو:

نکٹ جہاز اساتھوں اگے والہی دوہہ طرفاندا
کل روپیہ ہک سو پنچہ پیسی دتا جاندا
جس ویلے جا اسان بزرگاں قدم مبارک پایا
اوسے وقت روپے پنچہ ودھ گیا ہور کرایا (13)

مولوی دلپذیر ہوراں نے ایہہ سفر 1919ء بمطابق 1338ھ کیٹا سی۔ اوہ زمانہ سی جدوں برصغیر
وچ تحریک خلافت اپنے زوراں تے سی تے کئے وچ تحریک خلافت دے مخالف زور پھڑ رہے سن۔
مولانا شوکت علی احمد، ڈاکٹر سیف الرحمن کچلو ورگے تحریک خلافت دے آگواخباراں وچ اشتہار دے
رہے سن کہ مسلمان ایس سال حج کرن نہ جان۔ (14) دوجے پاسے بمبئی وچ ہینے دی وباء پھیلی ہوئی
سی۔ اک بحری جہاز وچ اگ لگن نال کجھ حاجی شہید ہوئے۔ ایہناں نوں تحریک خلافت دے حامی ربی
اشارے قرار دے کے لوکاں نوں حج تے جان توں ڈرا رہے سن جس پاروں مولوی صاحب دے کجھ
ساتھی اک دن نکٹ لے آؤندے تے دوجے دن نکٹ واپس کر دیندے۔ جس جہاز دیاں مولوی
صاحب نے نکٹاں خریدیاں سن۔ اوہ وی بندے پورے نہ ہون پاروں لیٹ ہو رہیا سی تے انواواں وی
دنوں دن گرم ہونداں جا رہیاں سن۔ بھیرے نال تعلق رکھن والے صرف چوداں بندے اپنے ارادے
تے پکے رہے تے باقیوں نے نکٹاں واپس کر دتیاں پر جدوں 24 دن بمبئی وچ ٹھہرن دے بعد مولوی
صاحب تے اوہناں دے سنگی ٹرپے تاں کجھ متراں نے دوجے جہازاں دیاں نکٹاں لئیاں تے باقی
13 بندے بمبئی توں واپس پرت گئے۔ مولوی صاحب روانگی دی گل کر دیاں لکھدے نیں۔

نام جہاز سیالہ آکھن جس سانوں لے جانا
اج جا کے سامان چڑھاؤ بھلکے لد سدھانا
پندرہ ماہ ذیقعدوں آہی ہوئی جدوں منادی

تیرہ سو اٹھتی ہجری نال امداد خدا دی (15)

جہاز دی منظر کشی جہاز ٹرن ویلے الوداع آکھن والیاں دا نقشہ روانگی ویلے منگی گئی دعا جیہڑی
حضرت نوح علیہ السلام نے کشتی چلان ویلے منگی سی۔ اوہدے بعد جہاز دیاں رونقناں جہاز دیاں ٹنیاں
جہاز وچ لکڑی پانی دا انتظام تے جہاز چلن دے بعد سمندر وچ مسافراں دا بیمار ہونا، قے آؤنا، دست
لگنا تے مریضاں دی تیمار داری کرنا، دواواں تے ٹوٹکیاں دا ذکر اے۔ دس روز سمندری سفر دے بعد

اوہناں دا جہاز عدن دی بندرگاہ اپڑا اے تاں لوک کشتیاں وچ جہاز دے آل دوالے آن کے شیواں ویسچدے نیں، حاجی اپنے پیاریاں نوں خط لکھ کے ڈاک وچ پادیندے نیں۔ عدن توں جدے تیک پنج دنوں دا سفر باقی اے۔ سمندری سفر نال مطابقت ہو جان پاروں مسافراں نوں التیاں، چکر نہیں آؤندے تے ہن اوہ مزے نال سفر کر رہے نیں۔ مولوی صاحب نے اتھے ”نظارہ عجائبات سمندر“ دے سرتاویں نال سمندرنوں ویکھن تے اوہدے وکھ وکھ رنگاں دی منظر کشی اے۔ سمندری پانی دے حوالے نال دو شعر ویکھو:

طرح طرح دا وچ سمندر پانی رنگ وٹاوے
کتے سیاہی مائل ہوئے کتے فروزی آوے
کتے کتے پھر رنگ رنگاری لگے بہت پیارا

اے پرہتھاں تے جد پائیے چٹا دے سارا (16)

یلملم پہاڑ دے مقابل آن کے احرام بھن توں بعد مولوی صاحب سفر دا ذکر چھڈ کے حج ول دھیان دیندے نیں۔ اوہ میقات احرام (احرام بھن دیاں تھاواں) احرام دے حکم حج دی نیت احرام بھن دی عربی دعا تے منظوم پنجابی، تلمیہ (حاجیاں دا خاص کلمہ) دا عربی متن تے ترجمہ، تلمیہ آکھن دی وجہ احرام بھن دی حکمت احرام دے معنی، احرام بھن توں بعد منع کیتے کم تے منائی بارے آیتاں دا ترجمہ، منائی والے فعل سرزد ہو جان تاں کفارہ تے صدقہ بارے جانکاری، لیہدے بعد حج تے عمرہ دے مسئلے، مناسک حج دی ادائیگی دا طریقہ، حجر اسود دی تاریخی اہمیت، ایس دا بوسہ لین دی روایت تے بوسے وچ چھپے رازاں دی گل کیتی گئی اے۔ پتھر دا بوسہ لین تے کعبہ پرستی دا الزام لان والیاں نوں جواب دین توں بعد طواف دے معنی، طواف کرن دی ترتیب، سعی دے احکام، صفا و مروہ وچکار دوڑن دا بحیثیت احکام عرفات، عرفات توں منی جان دی دعا تے اوہدا منظوم ترجمہ، منی توں عرفات جان دی دعا تے اوہدا ترجمہ، عرفات لفظ دے معنی تے وجہ تسمیہ عرفات وچ بھرن دے احکام تے مسائل، مزدلفہ بھرن، رمی جمار، حجامت، قربانی، طواف زیارت تے طواف صدر دے حکماں دی تفصیل دین توں بعد شاعر واپس سفر ول مُردا اے تے دسدا اے کہ جدوں جدے دا کنارہ کجھ میلاں دی دوری تے رہ گیا تاں جہاز کھلو گیا تے کشتیاں والے مسافراں نوں لین لئی سمندر وچ آ گئے۔

مولوی صاحب تے سنکیاں دی کشتی وی کنارے ول چلی پر تیبہ بندے تے سبھ دا سامان ہون

پاروں کشتی دو جیاں نالوں پچھے ریہ گئی تے مخالف ہوا وی جھل پئی تے کشتی گھمن گھیر وچ پھس گئی۔
ملاحاں نے اک ہور کشتی منگوائی تے سامان اوس وچ سٹ کے لہنوں باہر کڈھن دی کوشش کرن لگے
پر گل نہ بنی۔ آخر ملاحاں نے کجھ جشی منگوائے۔ اوہ ننگ منگے ای کشتی تے آچڑھے۔ مولوی دلپذیر
ہوراں دے بقول :-

اے پر اوہ بے شرم انجیے آہے کوئی مہانے
ننگے چھوچھ دکھاون کولوں ذرہ نہ شرمانے (17)
آخر کشتی گھمن گھیر وچوں نکلی تے اوس نوں ساحل ول لے ٹرے پر ملاحاں نے سامان والی
کشتی حاجیاں توں دور کر لئی تے

جس کشتی وچ آہی ساڈی ہر اک جنس پیاری
نال فریب اوہ کشتی ساتھوں کر کے جدا کھلاری
آخر اکھ بچا کر ساتھوں اوہ قسمت دے مارے
بوریاں اتے ٹرنک اساڈے کھولن لگ پئے سارے (18)

لوکاں ویکھ بڑی ہال پاہر یا کیتی پر ملاح اپنے کم رنجھے رہے۔ آخر دو تن تارو بندیاں نے سمندر
وچ چھالائ ماریاں تے اوس کشتی تیک اپڑے تے بوریاں کھولدے ملاحاں نوں دیکا کے ساریاں دا
سامان بچایا۔ ذوالحجہ دی پہلی تاریخ نوں بیڑا جدہ ساحل تے جا لگا۔ معلم عبداللہ رضفانی دا وکیل کوثر حسن
اوہناں نوں نال لے گیا۔ مکان دے کرائے توں اڈ اوس ہر حاجی کولوں جدے توں مکے تیک اٹھاں دا
کرایہ ساڈھے بائی روپے فی کس وصول کیتا تے سویرے ملن دا کہہ کے چلا گیا۔ فیرا جیہا غائب ہو یا کہ
حاجی پچھے پچھے تے اوہدا کوئی پتہ ای نہیں۔ جے کتے مل جاوے تے آج کل تے نال دیوے۔ آخر حج
میینے دی ستویں تاریخ آ پہنچی تاں کوثر حسن جی آ کے کہن لگے کہ اوٹھ نہیں مل رہے۔ حج وچ دن تھوڑے
رہ گئے نہیں تے ہن سو روپے توں گھٹ کرائے تے کوئی اوٹھاں والا جان نوں تیار نہیں۔ اوس سو سو روپیہ
نویں سرون وصول کیتا۔ دو جے دن اوٹھ لے کے آ گیا پر اوہناں تے سامان رکھن لئی شغف یا شہری
نہیں سی۔ ایس لئی سامان اوٹھے ای رکھن دا حکم ملیا۔ سامان امانتاً اوٹھے رکھ کے حاجی مکے ول ٹر پئے۔
مولوی صاحب شہر دی گندگی تے عرباں دے زیادہ امیر نہ ہون، سواری لئی ورتے جان والے کھوتے
تے اوٹھاں، مٹھا کھارا پانی مُل و پچن والے بددواں، جدے دیاں مسجداں، اذان دین دے طریقیاں

تے اہم تھاواں بارے جانکاری دیندے نیں۔ اماں حواقبر دی زیارت دا ذکر کردیاں مولوی صاحب اماں حواتے بابے آدم دے دفن ہون بارے کئی روایتاں لکھدے نیں۔ ایہناں روایتاں وچ جیہڑا تضاد اے۔ اوہدے بارے اوہ اللہ جانے کہہ کے عرباں دی سنت ادا کردے نظریں آوندے نیں کیوں جے اج وی عرباں توں کسے مزار بارے پچھو اوہ واللہ اعلم کہہ کے جان چھڈا لیندے نیں۔

ست ذوالحجہ نوں انتظار مکدا اے۔ حاجیاں نوں حج ہتھوں نکلا دیکھالی دیندا اے تاں اوہ کارندیاں دیاں ساریاں ناجائز شرطیں مندیاں سو سو روپیہ ہور دیندے نیں تے اُٹھاں تے بہہ کے مکے ول ٹر پیندے نیں پر ایہناں دے کچھ سنگی سو سو روپیہ اُٹھاں دا کرایہ دین دی تھاں پیدل ای مکے جان لئی تیار ہو گئے۔ سپاہی کسے نوں پیدل جان دی اجازت ای نہیں سن دیندے تے نہ ای شہر دے بوہیوں پیدل باہر نکلن دیندے سن پر فیروی ایہناں دے تن چار سنگی اکھ بچا کے نکل گئے پر دو بندے پلس دے قابو آ گئے تے اوہناں نوں واپس جدے شہر لئے گئے۔ مولوی صاحب کسے جانڈیاں راہ وچ شتر باناں دے لٹن ڈھنگ تے چانن پاؤندے نیں۔ خاص طور تے اوہ عورتاں جیہڑیاں محرم دے بغیر حج کرن ٹر جانڈیاں نیں۔ اوہناں نال بدو شتر بان جیہڑیاں زیادتیاں کردے نیں۔ اوہناں بارے واہوا تفصیل نال لکھ کے اخیر سا کڈھ دیاں آکھدے نیں۔

بیکر میتھوں پچھے کوئی فتویٰ دتا جاوے

محرم باجھ نہ عورت کوئی قدم سفر وچ پاوے (19)

جدے توں مکے ول سفر دے حالات پڑھ کے اندازہ ہوندا اے کہ اج توں اسی نوے سال پہلاں ایہ راہ اوکڑاں بھریا سی تے رستے وچ بہت سارے بندے مر جانڈے سن جیہناں دیاں لاشاں اوٹھے ای زلندیاں رہندیاں سن کیوں جے کوئی دفنان دی زحمت نہیں سی کردا سگوں کئی حاجیاں نوں تاں اوس علاقے دے بدو ہتھیں مار دیندے سن تاں جو اوہناں دا سامان تے روپیہ پیسہ لٹ سکے۔

ہور جتھیریاں لاشاں اگے رستے اندر پیاں

اے پر سبھ اساڈے کولوں گتیاں مول نہ گیاں (20)

راہ وچ اوہناں صرف بندیاں دیاں لاشاں ای نہیں سگوں اُٹھاں دے مردے تے کرنگ وی ویکھے۔ بہت سارے اُٹھ بھکھ تے صحرا دی گرمی پاروں ڈگ پیندے تے فیروزہ اٹھدے تے مالک مویا اُٹھ اوٹھے ای چھڈ کے نس جانڈے۔ اک تھاں مولوی صاحب دا اُٹھ وی ڈگ پیا۔ اوہ تھلے ڈگے پر

بہتیاں سٹاں نہ لگیاں تے اوٹھ وی چھیتی ای اٹھ پیا۔ ہن اوہناں اپنے نال پیدل جان والی بھاگ بھری
مسلن نوں اوٹھ تے سوار کرا دتا تے پیدل چلن لگ پے۔ بحرہ ناں دے پنڈ اپڑ کے قافلہ رک گیا۔ دو
گھنٹے بعد فجر دی نماز پڑھ کے سفر فیہ شروع ہو گیا پر ایس واری بدو نے مائی نوں اٹھ تے نہ بہن دتا تے
جس نے کرایہ خرچیا سی اوہو بہوے گا تے اصول موجب مولوی صاحب نوں ای شتر سوار کرایا۔ راہ وچ
ای سورج دی دھپ تیز ہوئی۔ اوٹھاں تے بیٹھے حاجی تاں گرمی نال گھبرا رہے سن، ننگے سر سڑ رہے سن پر
بدوواں ننگے پیریں نال نال نس رہے سن۔

دھن اوہ لوک جو اٹھاں والے بدوی نام سدا ندے

ننگے پیریں نال اوٹھاں دے ایویں ٹردے جان دے (21)

گرمی دے ذکر نوں مولوی دلپذیر ہوراں خورے ایس لئی تفصیل نال لکھیا اے کہ ایس گرمی نے
اپنا کم کھانا شروع کر دتا تے پہلاں راہ وچ سرے دا اک بڈھا بابا گرمی نال پانی پانی کوکدا اچیہا زمین
تے ڈگا کہ پانی ملن توں پہلاں خالق تیک جا پڑیا تے فیہ بھاگ بھری بے ہوش ہو گئی سی۔ ایس بے
ہوش مصلن دی تیمار داری اک سید زادی سارے راہ کردی رہی۔ بے ہوشی وچ ای عرفات میدان وچ
اوبدے ساہ پورے ہو گئے۔

وچ عرفات مبارک اُس نوں کھٹ قبر دفنایا

واہ واہ خاتمہ ہویا اُس دا نیک نصیبہ پایا (22)

شاعر کے دے آل دوالے دے منظر لیکن تے نیڑے اپڑن ویلے دے جذبیان نوں شعری
روپ دیندا اے۔ قافلہ کے شریف اپڑدا اے۔ شاعر خانہ کعبہ تے پہلی نظر پین توں بعد اپنی حالت بیان
کر دیاں لکھدا اے:

پہساں اسیں ترے ہوئے سفری بہت دناں دے

کھا کھا لوڈے اُپر اوٹھاں دے ہو گئے ڈاڈھے ماندے

اے پر جس دم بیت اللہ دی پاک زیارت ہوئی

اوہ تکلیف تھکان سفر دی مول نہ رہ گئی کوئی

ہولے ہو گئے بدن اساڈے جیونگر وانگ پھلاں دے

برکت کعبے پاک رے دی دکھ نہ ڈٹھے جان دے

ہر قسم دی راحت فرحت آن جمال کرایا

وار نہ آوے خوشیاں تائیں وقت اجیہا آیا (23)

حرم شریف وچ کیتیاں دعاواں منظوم کرن توں بعد شاعر کے توں عرفات تیک دے حال لکھدا اے۔ ایس میدان وچ موجود پہاڑاں تے مسجد نمرہ دی منظر کشی کرن، میدان عرفات وچ پانی تے سایہ دار تھاں نہ ملن دا ذکر کردا اے۔ خطبہ حج توں بعد مقام عرفہ عرفات تے مزدلفہ دے حال تے اوتھے پڑھیاں جان والیاں دعاواں منظوم نہیں۔ وادی محسرتوں گزردیاں شاعر ابرہہ دے لشکر دی تباہی دا ذکر کردا اے۔ رمی دے ذکر توں اڈمنی وچ موجود مسجد خیف، مسجد النحر تے مسجد العقیلی دی تاریخ بیان کیتی نہیں۔ مسجد خیف دی تاریخ دا خلاصہ بیان کردا ایہہ شعر ویکھو:

تاں پھر اگوں بول سنایا پاک حبیب ربانے

ستر نیماں دیاں مزاراں اندر ایس ٹکانے (24)

عید دیہاڑے مولوی دلپیر حضرت اسماعیل دی عظیم قربانی نوں یاد کردے نیں۔ نہر زبیدہ دی تاریخ تے نہر کڈھوان والی شاہ ہارون دی ملکہ زبیدہ بیگم دے خواباں تفصیل لکھدے نیں۔ مکہ مکرمہ وچ بارش ہون تے لوکاں دے میزاب رحمت تھلے نہاون دا ذکر کردیاں لکھدے نیں:

کعبے دا میزاب مبارک آبا جس ٹکانے

بھج بھج نہاون اس دے تھلے حاجی مرد ربانے

واگ فوہارے سر دے اُپر پوے جدوں پرنا

ڈاڈھا لطف بنے اوس ویلے اوتھے نہاون والا (25)

مکہ شریف دے فضائل بارے حضور ﷺ دیاں حدیثاں تے مکے ول کھلن والے جنت دے دروازیاں دے ویروے توں بعد شاعر مکہ مکرمہ دیاں اوہناں چندراں تھاواں بارے گل کردا اے جتھے بندے دی دُعا خاص طور تے قبول ہوندی اے۔

شاعر چاہ زم زم، میزاب رحمت، مقام ابراہیم تے حجر اسود دے فضائل بیان کرن توں بعد حج بیت اللہ، طواف کعبہ تے تعمیر خانہ کعبہ دی تاریخ دسدا اے۔ خانہ کعبہ دے غلاف دی تاریخ لکھدا اے، غیر حلقہ مطاف تے چار مصلیاں خنی، شافعی، مالکی تے حنبلی دی گل کردیاں دسدا اے کہ اوس زمانے وچ چار جماعتاں ہوندىاں سن۔ خانہ کعبہ وچ ہر کوئی اپنے مسلک دے مطابق جویں مرضی عبادت کرے

کوئی کسے نوں نہیں روکدا نوکدا۔ مقام ابراہیم توں اڈ آب زمزم حجر اسماعیل حجر اسود تے حضورِ حوضِ دی تاریخی اہمیت بیان کردے نیں تے حرم شریف وچ بلن والے چراغاں دا ذکر چھوہندے نیں تے منظر کشی دے نال نال ایہہ وی دسدے نیں:

کجھ موجود چراغ اُنہاں تھیں یسں اے کھڑوئے
کجھ بلن کجھ زینت کارن ایویں لٹکے ہوئے (26)

ایہدے بعد حرم شریف دے دروازاں، پڑھیاں، ستوناں، قبااں، حرم شریف دے ویہڑے وچ بنیاں سڑکاں، بوہیاں اگے بیٹھے خادماں تے حرم شریف دے مناراں بارے جانکاری دتی اے۔ حرم شریف دے کبوتر اں بارے وی اوہنے کئی شعر آکھے نیں، جیویں:

جویں طواف کریندے حاجی بیت اللہ دے گردے
ایسے طور برابر اوہ بھی رہن دوالے پھر دے
دو جا ایہہ تعریف اوہناں دی سانوں رب دکھائی
کئی ہزار کبوتر پھر دے وٹھ نہ ڈٹھی کائی (27)

صفا و مروہ دا نقشہ اُلکین توں بعد جنت المعلیٰ وچ اوہ حضرت خدیجہؓ۔ حضرت آمنہؓ۔ عبدمناف۔ عبدالمطلب۔ حضرت ابو طالب۔ عبدالرحمن بن ابوبکر صدیقؓ تے دو بے صحابہ دیاں قبر اں تے حاضری دیندے نیں۔ جبل ثور، جبل نور تے جبل ابوقبیس نال جڑی تاریخ لکھن دے بعد اوہ نبی پاک ﷺ دے آبائی گھر جتھے آپ ﷺ دی ولادت ہوئی سی دی زیارت لئی جاندا اے۔ ایس جگہ دی فضیلت دین دے نال نال اوس ویلے دی صورت حال بیان کردیاں شاعر لکھدا اے:

بڑا بلند محل اک اوٹھے عجب عمارت والا
ہے ہن اج کل بنیا ہو یا پاک زیارت والا
سنگ مرمر دے فرش وغیرہ خوبی حد نہ کائی
اے پر ایہہ مقام مبارک ہے کجھ نیویں جائی (28)

ایس گھر جا کے شاعر جتھے بہت ساریاں دعاواں منگدا اے۔ ایسے گھر وچ بہہ کے شاعر اک عربی نعتیہ قصیدہ تحریر کردا اے جیہڑا ایس کتاب وچ شامل کیتا گیا اے۔ (چیتا رہے کہ اجو کے دور وچ اوہ محل نما گھر موجود نہیں سگوں حضور ﷺ دے آبائی گھر نوں لائبریری بنا دتا گیا اے) فیر شاعر حضرت

ابوبکر صدیقؓ، حضرت عمر فاروقؓ، حضرت علی مرتضیٰؓ تے حضرت فاطمہ الزہراءؓ دے گھراں وچ حاضری دیندا اے تے اوہناں بارے ادو کے تے تاریخی حوالیاں نال دس پاؤندا اے۔ دارا رقم تے مسجد جن وچ پھیرا پاندا اے تے سانوں مکے دے بازاراں تے محلیاں دی سیر کراندا اے۔ کبھڑے بازار وچ کیہ وکدا اے تے کس محلے وچ کس وڈی ہستی دماکان سی تے اج اوس محلے وچ کون اہم بندہ رہندا اے ساریاں گلاں شاعر بڑی روانی نال منظوم کردا لگا جاندا اے۔ مکہ معظمہ وچ پھل تے دو جیاں شیواں کثرت نال اکو بھاء وکدیاں نیں۔ میقاتِ احرام عمرہ دی دس پاؤندیاں شاعر سانوں عائشہ مسجد لے جاندا اے:

عمرے دا احرام وغیرہ ایسے جگہ بٹھیوے
مسجد عائشہ بھی اس جگہ نیڑے کھڑی دسیوے
مسجد عائشہ دے وچ اوتھے پڑھدے نفل دوگانہ
اوس تھیں بعد لبیک اَلاندے مکے ہون روانہ (29)

مذہبی رساں دی ادائیگی توں ہٹ کے بن شاعر مکے دیاں عام حیاتی ول دھیان دیندا اے۔ اوہ مکے شریف وچ جن مرن تے شادی دیاں رساں منظوم کردا اے۔ پریس، کچہری، ڈاکخانہ، تارگھرتے ہسپتال بارے جانکاری دیندا اے۔

پنجی دن مکے وچ گزار کے مدینے جاوَن دا پروگرام بن دا اے پرائس دوران مولوی صاحب تے اوہناں دے ساتھی نوں پچش لگ جاندی اے۔ دو بجے پاسے کعبے توں جدائی دا بیان اے۔ اوہ کعبے نوں مخاطب کر کے کئی شعر لکھدا اے:

اے کعبہ بن تیری ساڈی لگی پون جدائی
ٹر چلے پردیسی عاجز قسمت وانگ اٹھائی (30)

مکے توں روانگی دا ویلا آن پہنچدا اے۔ مکے توں حاجیاں دا قافلہ شہروں دو میل باہر آؤندا اے تے اوہناں نوں اُتارے دا حکم ہو جاندا اے۔ سارے اٹھاں توں اتر دے نیں تے معلم دسدے نیں کہ سارے حاجیاں دے جمع ہون تیک استھہ ای قیام ہووے گا۔ دو دن تے دو راتاں اوس میدان وچ جتھے نہ کوئی سایہ سی تے نہ کھان پین دیاں کوئی سہولتاں رہنا پیندا اے۔ مولوی صاحب پہلاں ای بیمار سن۔ ایس گرمی پاروں بیماری ہووے جاندی اے۔ آخر دو دن تے دو راتاں دے بعد معلم اُٹھاں

والیاں نوں اٹھ لیاون تے قافلے نوں ٹرن دا کہندے نیں۔ مولوی صاحب نے بیماری دی حالت وچ کیتے جان والے ایس سفر دی دکھاں بھری کہانی واہوا تفصیل نال منظوم کیتی اے۔ ایس سفر نامے وچ مولوی صاحب نے زیادہ تر بدوواں دے منفی رویے دی گل ای کیتی اے پر ایس سفر دوران اوہناں نوں بدوواں دا اعتناں پڑھ کے رنگ بخہ دینا بہت پسند آؤندا اے۔ جیہدے پنشن تیک مولوی صاحب دی بیماری ودھ چکی سی جس پاروں اٹھاں تے سفر کرنا مشکل سی۔ مولوی صاحب موجب:

نہ اسیں پیدل ٹرنے لائق نہ لائق اسواری

بک بک دن وچ حاجت خونی ہووے سو سو واری (31)

حکیمماں دے علاج نال کوئی فرق نہیں پیندا تے کوئی حاجی اوہناں نوں آکے دسدا اے کہ پونا توں انگریزاں اک ہسپتال گھلیا اے جتھے ڈاکٹر حاجیاں دا علاج انگریزی دوائیاں نال کردے نیں۔ اوہ دوویں مدینے جان دی تھاں ہسپتال وچ جا داخل ہوندے نیں۔ اتھے اوہناں ہسپتال دے پورے عملے ولوں مریضاں نوں دتیاں جان والیاں سہولتاں دا ذکر کیتا اے۔ ڈاکٹر اں دی فرض شناسی تے عملے دی خدمت گزاری دا ذکر اے۔ چوداں دنوں بعد صحت یاب ہوئے تاں صحت مند ہون دی خوشی گھٹ تے مدینے پاک دی حاضری توں رہ جان دا دکھ ودھ سی۔ ایس سفر نامے وچ اوہناں تن چار تھاواں تے ایس دکھ نوں منظوم کیتا اے۔ جیویں:

جاں کوئی گل کراں تاں آوے یاد دے وچ ایہا

دم دم تازہ درد دے دا کدی نہ ہووے بیہا

کیتا جج نہ کیتے جیہا ہاں میں حاجی کہیا

باہم مدینے جیون میرا ہووے جیہا تیہا (32)

صحت مند ہوندے نیں تاں واپسی دا ویلا ہو چکیا سی۔ اوہ جدے دے بچاں نوں مل جہاز تے سوار ہون لئی بندرگاہ اپڑدے نیں۔ واپسی ویلے مولوی دلپذیر نے اک وار فیر سمندری سفر دی منظر کشی کیتی اے۔ ساتھی مسافراں دی سراپا نگاری من موہندی اے۔

ایس جہاز وچ بہتے مسافر بنگالی تے کئی بیمار سن۔ جاندی وارتاں اکو حاجی فوت ہو یا سی پر آؤندی وار سٹھ ستر بیمار اللہ نوں پیارے ہو گئے۔ شاعر نے جہاز تے مرن والیاں دے جنازے پڑھن تے میتیاں سمندر دے حوالے کرن دے دکھ دکھ طریقیاں دا ذکر کیتا اے۔ جاندیاں جہاز اوہناں نوں

پندرہویں دن جدے لے کے اپڑیا سی پر آؤندی وار دس دن وچ واپس لے آیا۔ بمبئی بندرگاہ تے کنارے کول پانی گھٹ سی جس پاروں ساری رات جہاز بندرگاہ توں دور ای کھلوتا رہیا۔

بمبئی اُترن توں بعد اوہ سیٹھ محمد دین تے اوہدے بھراواں کول چلا جاندا اے۔ جاندی وار اوہ 22 دن ایہناں کول رہیا سی تے ہن 24 دن قیام کردا اے۔ گھروں نکلیاں اوہنوں پنج مہینے ہو چکے سن۔ وطن دی یاد آؤندی اے تے اوہ پنجاب ول ٹر پیندے نیں۔ پہلاں مولانا بخش کشتہ نوں ملن امرتسر جانداے نیں۔ کشتہ تاں گھر نہیں ملدے پر اتھے آن کے پتہ لگدا اے کہ اوہناں دا احمدی دوست حکیم نادر خاں جج توں واپس آن توں بعد قادیان اپڑ کے فوت ہو گیا اے تاں مولوی دلپذیر بھیرے جان دی بجائے قادیان داکٹ کٹالینڈے نیں۔ چار پنج دن اوٹھے رہ کے انت لاہور آ جانداے نیں۔ کچھ پیشراں نال مل کے بھیرے دی گڈی بہہ جانداے نیں۔ گھر اپڑ دے نیں تاں دھی (صالہ) تے پتر (منظور احمد) دوواں لئی دعاواں کردے نیں پر ایہہ سفر نامہ اتھے ختم نہیں ہوندا سگوں گھر آون دے کچھ دن بعد اوہ دوہے شہراں وچ بھناں متراں تے عقیدت منداں نال ملاقات کرن ٹر پیندے نیں۔ لودھراں دے مستری اللہ جوایا تے سلطان محمد، ہوشیار پور دے نعمت علی، حافظ آباد دے حاجی میاں مراد، مکھیانی دے میاں غلام رسول تے جھنگ مکھیانی وچ شاعر غلام حسین گیلانی نوں مل کے اوہ واپس بھیرے آ جانداے نیں۔ ایس کتاب دے اخیر تے غزل دی ہیئت وچ لکھے شعراں راہیں اللہ سوہنے داکھ لکھ شکر ادا کردے نیں کہ اوس جج کرایا تے سفر نامہ لکھن دی ہمت دتی۔

مجموعی طور تے ایہہ اک مکمل سفر نامہ اے۔ منظوم ہون دے باوجود شاعر کے وی شعری مجبوری دا شکار وکھائی نہیں دیندا سگوں ہر تھاں منظر کشی دے اچھے کمال وکھاند اے تے کہ اسیں اوہدے اُلیکے منظراں وچ کھب کے رہ جانداے آں۔ اوہناں جزئیات نگاری توں کم لیندیاں کئی کئی گل بارے وی کئی کئی شعر آکھے نیں۔ سفر نامہ پڑھدیاں انج محسوس ہوندا اے کہ لفظ مولوی دلپذیر دے سامنے ہتھ بندھ کے کھلوتے ہون تے اوہ لفظاں دے گنگینے اپنے خیالاں، احساساں تے منظراں نوں بیان کرن لئی شعراں دی مندری وچ جڑ دا چلا جاندا اے۔ اوہدا انداز من چکھواں، زبان عام فہم، کردار نگاری ڈرامہ نگاری دیاں حداں نوں چھوہندی ہوئی تے منظر کشی قاری نوں اپنے نال ٹرن تے مجبور کر دین والی اے۔

گلزار مدینہ/1935ء:

مولوی دلپذیر بھیروی پہلی وار 1919ء وچ جج کرن گئے تے آن سفر نامہ ”گلزار مکہ“ چھپوایا۔
ایس سفر دے دوران مولوی آپوں وی بیمار ہو گئے تے اوہناں دا سنگی وی بیمار ہو گیا جس پاروں اوہ
مدینہ پاک نہیں جا سکے سن۔ ”گلزار مکہ“ وچ مولوی صاحب ایس سنگی دا کتے بھیت نہیں دیندے تے ہر
تھاں تے ”میرا سنگی“ کہہ کے اوہدے نال تعارف کرواندے نیں جو یں

اودھروں جیہڑا سنگی میرا سی بیمار چنگیرا

گرمی وچ زیادہ اوس دا ہو گیا حال مریرا (33)

”گلزار مدینہ“ وچ حمدتوں بعد شاعر ایس سنگی دا راز وی کھول دیندا اے تے لکھدا اے۔

اوسے سال گیا جج کارن عاجز پہلی واری

بیوی میاں دوہاں بندیاں جا کر جج گزاری

جج کجے تھیں فارغ ہو کے چلے جدوں مدینے

سخت بیمار گئی ہو بیوی اندر عرب زمینے (34)

بیماری پاروں مدینہ نہ اپڑ سکےن دا دکھ اپنی تھاں موجود سی۔ خواہش وی من وچ اٹھدی رہندی
سی۔ احمدی ہون پاروں وی کجھ لوک اوہناں نوں گلاں کر دے سن کہ احمدی کتے توں پچھانہ مُر
آؤندے نیں۔ ایس پاروں وی مولوی دلپذیر مدینہ پاک جانا چاہندے سن۔ اوہناں دی بیوی دے من
وچ وی دوبارہ جج کرن دی سک موجود سی۔ 1353ھ/1934ء وچ اوہناں دی بیوی نے اپنی جمع پونجی
دے نال نال کجھ پیسے اپنا زیور وچ کے حاصل کیتے تے کجھ اوہناں دی دھی نے امداد وجہوں دے
دے۔ بیوی دا زاو راہ تاں مکمل ہو گیا پر مولوی صاحب کہندے نیں کہ اوہناں یقین سی کہ رب اوس
نوں وی ضرور بلائے گا۔

ایسے دوران اوہنوں کپتان ملک خان محمد خان دا خط ملدا اے۔ مٹھ لوانا ضلع شاہپور دے رئیس
خان محمد خان تے اوہناں دے والد خان چراغ نال وی مولوی صاحب دا محبت دا رشتہ سی تے خان
چراغ دی موت تے مرثیہ وی لکھیا سی۔ اک دن خان محمد خان دا خط آیا کہ کیپٹن ہوراں دی تبدیلی
سرگودھے توں لاہور ہو گئی کہ مولوی اوس نوں آن کے ملن۔ مولوی دلپذیر لاہور اپڑے تاں کپتان خان
محمد خان ہوراں اوہناں نوں اپنے والد خان چراغ دی تھاں جج بدل کرن دی درخواست کیتی تے آکھیا:

جتنی رقم مناسب سمجھو نال ایتھوں لے جاؤ
ساڈے والد صاحب دی طرفوں حج جا کے کر آؤ (35)

مولوی صاحب اگے ایہو چاہندے سن۔ اوہ خان محمد خان دارقہ لے کے مٹھ ٹوانہ وچ اوہناں دے منشی قطب الدین کول اپڑے تے زاہد راہ وصول کر لیا۔ لاہوروں مٹھ ٹوانا تیک دے حالات منظوم کرن تے منشی قطب الدین دی ایمانداری تے فرض شناسی بارے دکن توں بعد مولوی بھیرے اپڑ کے حج دی تیاری شروع کر دیندے نیں۔ اپنی رواں گئی دی تاریخ دسدیاں اوہ لکھدے نیں:

تیراں سو ترونجا ہجری سنہ نبی سرور دا
پہلی ماہ ذیقعدوں آہی وقت نماز عصر دا (36)

بھیرے نوں اوس سال حج تے جاون والیاں دے تعارف کروان توں بعد مولوی صاحب دے شاگرد حاجی فضل الہی دی اک نظم وی سفر نامے وچ شامل اے جس وچ اوہناں نے مولوی صاحب دے حج تے جان دی مبارک باد تے حاضری دی التجا بارگاہ رسالت وچ پیش کرن دی درخواست کیتی اے۔ بھیرے توں ریل گڈی تے سوار ہو کے مولوی صاحب پھلرونان دے سٹیشن تے آن کے اُتر دے نیں، جتھے اوہناں دی بیوی اپنی دھی کول آئی ہوئی سی تے اتھے ای ایہناں دے جوانیاں نے مولوی صاحب تے اوہناں دے بیوی نوں کچھ تھفے تے زاہد راہ دے کے روانہ کیتا۔ ایتھوں گڈی تے سوار ہو کے ایہہ دوویں جی کراچی ول ٹر پئے۔ کراچی تیک دے حال منظوم کرن توں بعد گڈی وچ سوار دوہجے حاجیاں بارے وی دسدے نیں۔ ایس سفر نامے وچ احمدی حاجیاں بارے تفصیل ملدی اے۔ کراچی وچ وی اوہ مبارک ناں دے اک احمدی گھر قیام کردے نیں۔ اوہ جہاز وچ داخل ہون توں پہلاں ٹیکے لواندے نیں۔ ایہناں ٹیکیاں پاروں اکثر بندیاں نوں ری ایکشن ہو جاندا سی تے بہت سارے لوکاں دے انگ پک جاندے سن۔ اوہ اپنے بارے لکھدے نیں۔

مینوں کچھ بخار نہ ہویا انگ نہ پکا کوئی

ہاں البتہ بیوی نوں تکلیف کوئی دن ہوئی (37)

14 فروری 1935ء نوں اوہناں دا جہاز کراچی دی بندرگاہ توں اپنا سفر شروع کردا اے۔ ایس جہاز وچ چندراں سو حاجی سن جہناں وچوں تیراں سو کراچی توں سوار ہوئے تے دو سو عدن دی بندرگاہ توں آن رلے۔ شاعر ایہہ وی دسد اے کہ جہاز دے وچ وی معلم اک دوہجے دے حاجیاں نوں

ورغلا کے اپنے نال رلن تے مجبور کر رہے سن تے اک دو جے دیاں بدخوبیاں وی کر رہے سن سگوں اک معلم محمد بودے:-

کچھ روپے محمد بو نے ساتھیں لئے ادھارے
کچھ محمد یوسف دتے وچ جہاز پیارے
کہن لگا جو دے دیواں گا کے چل تسانوں
دے دتے اوس یوسف تائیں اتے نہ دتے مینوں (38)

24 فروری 1935ء نوں جدے اُترن دے بعد اوہ پہلے مدینے جان دا پروگرام بناؤندے
نہیں۔ معلم دے کرندیاں تے سرکاری کرندیاں توں فارغ ہون دیاں تفصیلاں بیان دے نال نال شاعر
عرب سیاسی تے سماجی حالت بدلن دا ذکر وی کردا اے۔ معلم دے کارندیاں نال مدینہ پاک جان لئی
لاری دے کرائے بارے تے اوٹھاں تے بساں دے کرائے دا فرق واضح کیتا گیا اے

مدینہ پاک ول سفر شروع ہو جاندا اے۔ پہلاں شاعر اوٹھاں راہیں مدینہ پاک جان والیاں
دی گل کردا اے تے دسدا اے کہ اوہ کس کس تھاں تے حاجی پڑاؤ کردے نیں۔ اوٹھاں والیاں دیاں
یاراں منزلاں دا ذکر اوہ وکھرا وکھرا تے تفصیل نال کردا اے۔ ایہناں تھاواں دے ناں اوٹھے سستیاں
ملن والیاں شیواں، مہنگیاں ملن والیاں شیواں، اوہناں تھاواں دیاں سہولتاں تے اوکڑاں بیان کردا
اے۔

پر ایہہ تفصیل اوہ اپنے مترشح امیر الدین کولوں سن کے منظوم کیتی سی۔ اپنی لاری دی منظر کشی
کردیاں لکھدے نیں کہ ہر لاری تے چوداں چوداں حاجی سوار ہوندے سن۔ اوہ اپنے چوداں ساتھیاں
دا تعارف کراندے نیں فیر لاری دی منظر کشی کردے نیں۔ ایس پرانی تے راہ وچ کچھ تنگ کرن والی
لاری دی گل کردیاں اوہناں دے اندر دا مزاح نگار ایہہ بھٹل جاندا اے کہ اوہ مدینے ول سفر کر رہے
نہیں سگوں پہلاں اوہ بس وچ ٹھونسیاں جان والیاں سواریاں دی گل کردیاں آکھدے نیں:

بک ہو جاوے لاری اندر جو کوئی عاجز جاوے

بدھیاں ہونیاں پارسلان نوں راہ وچ کون ہلاوے (39)

فیر راہ وچ لاری دے بار بار کھلون تے ڈرائیور کنڈیکٹر ولوں بار بار پانی پاؤن مزاحیہ انداز نال
بیان کردے نیں:

کچی سڑک تے ریتا رستہ لاری بہت پرانی
 سخت پیاس دی ماری ہوئی مُڑ مُڑ مٹگے پانی
 جتھوں تیک سمندر والا دسدا رہیا کنارہ
 پانی تک کے لاری نوں رہیا دلوں سہارا
 رہ گیا جدوں سمندر دسنوں آ لاری گھبرائی
 قدم قدم تے پانی مٹگے واہ نہ لگے کائی (40)

مولوی دلپذیر بھیروی دے مزاح بارے محمد اسلم سجاد لکھدے نیں:

”گلزارِ مدینہ وچ مزاح بڑی لطیف قسم دا اے۔ جیہدے وچ دلپذیر
 بوراں دی سنجیدگی تے وقار وچ کوئی فرق نہیں پیندا۔ ہاں پڑھدیاں
 پڑھدیاں تکان اُتر جاندی اے تے اوہ اپنے آپ نوں تروتازہ محسوس
 کرن لگ پیندے نیں۔“ (41)

جدے توں مدینہ تیک کچی سڑک تے سفر کردیاں لاری کبھڑے حالاں وچ مدینے اپڑی راہ
 وچ کس کس تھاں تے قیام کیتا۔ کتھے نماز پڑھی، کتھے روٹی کھاہدی، کتھے رات رہے سبھ کجھ دس توں بعد
 شاعر مدینہ پاک اپڑ جاندا اے۔ اوہ بڑی محبت تے عقیدت نال دوروں نظر آؤن والے گنبدِ خضریٰ
 دیاں تعریفاں کردا اے تے حرم پاک دے نیڑے مکان حاصل کرن لئی معلم دے کارندیاں نوں عرض
 کردا اے۔ ایہہ عرض منی جاندی اے تے نیڑے مکان مل جاندا اے۔ اوہ ایس مکان دے پسند آؤن
 دے کارن دسدیاں لکھدے نیں:

تاں پھر ہک چوبارہ ایسا نظر اسانوں آیا
 پاک نبی دے روضے والا جس پر پوندا سایا
 مسجدِ نبوی حرم شریفوں سدھا مشرق ولے
 عین مقابل روضے تے گنبدِ اخضر تلے
 باریاں وچوں گنبدِ اخضر سامنے کھڑا دسیوے
 جد ویکھاں تاں باجھ تکلف پاک زیارت تھیوے (42)

مولوی نے جدوں مدینہ پاک حاضری دتی۔ اوس زمانے وچ حضور ﷺ دے عہد دے بہت

سارے مکان اچے موجود سن۔ اوہ حضرت عثمان غنیؓ۔ حضرت ابوالیوب انصاریؓ تے دو جے اصحاب دے مکاناں تے حاضری دیندے نیں۔ اک مکان نوں اوہ عشرہ مبشرہ دا مکان قرار دیندیاں اوہدے بارے لکھدے نیں:

کھڑے مکان اوہناں دے اندر سبز درخت پیارے
روضے پاک نبیؐ دے اُپر شاخاں لین جھلارے (43)

ایس توں بعد شاعر مسجد نبوی ﷺ دا ذکر شروع کردا اے۔ مسجد نبوی دے دروازاں، میناراں، دروازاں تے دروازاں تے بیٹھے دربان جہیناں نوں بواب کہندے نیں دا ذکر کردے نیں۔ باب النساء دا بواب حاجی اللہ داد پنجابی سی۔ شاعر حضور ﷺ دے روضہ اقدس دی زیارت لئی حاضر ہوندا اے۔ حاضری ویلے دی کیفیت ویکھو:

چھم چھم برے نور اوس دے پردوں زیارت پائی
دنیا تے مافیہا سبھ کچھ بھل گیا اوس جائی
پہلی نظر کرن تھیں جو کچھ دل دی حالت بتی
کون سناوے جو کچھ اوس نے نال میرے چاکیتی
باہر درود شریف زبانون گل نہ کیتی جاوے
صلی اللہ علیک وسلم ایہو آوازہ آوے (44)

روضہ اقدس دے منظر بیان کرن دے نال نال روضہ اقدس دے چھیرے کھلوتے سپاہیاں بارے دس پاؤندے نیں جیہڑے جالی نوں ہتھ لاؤن تے بوسہ لین والیاں نوں ڈکدے نیں پر درود شریف پڑھن والیاں نوں منع نہیں کردے۔ اتھے اوہ 557ھ دا اوہ واقعہ وی منظوم کردے نیں جدوں دو عیسائی حضور ﷺ دا جسم مبارک روضہ اقدس وچوں کدھن دی غرض نال مدینے آئے تے راتاں نوں لُک کے خندق کدھن لگ پئے۔ حضور ﷺ نے خواب وچ نور الدین زنگی نوں اوہناں دی نشاندہی کیتی تے اوس نے مدینے آن کے اوہناں نوں جہنم واصل کیتا تے روضہ اقدس دے دوالے خندق کھنکا کے سیسہ بھروا دتا تاں جے اگوں کوئی بد بخت ایہہ جرأت نہ کر سکے۔ ایس واقعے نوں منظوم کرن توں بعد مولوی دلپذیر وکھ وکھ دوراں وچ روضہ اطہر دی تعمیر روضہ اطہر دے تنال درجیاں تے غلاف شریف بارے ویروا کردا اے۔ مسجد نبوی دا تعمیری سفر تے ریاض الحجہ دی فضیلت بیان کرن توں منبر نبویؐ، مسجد

نبویؐ دے ستوناں تے محل النساء دی تعمیر دا ویروا دیندا اے۔ مسجد نبویؐ وچ اک چاؤ کوثر ہوندا سی جس دا مٹھا تے متبرک پانی لوک اپنے گھراں نوں لے جاندے سن تے عقیدت نال پیندے سن تے نالے استھے المی تے بیر دے بوئے سن جیہناں دے پھل لوک عقیدت نال لے جاندے سن پر ابن سعود حکومت نے ایہہ نشانیاں مٹا دتیاں نیں۔ مولوی دلپذیر چاؤ کوثر دے بند ہون تے جھورا جھرن دے بعد حرم شریف تے محراب دی تعریف تے محراب بناون دی تاریخ بیان کردا اے۔ روضہ پاک دی زیارت دیاں برکتاں بیان کردیاں آکھدا اے:

روضہ پاک رسول اللہ دی جدوں زیارت تھیوے

مردہ قلب جہناںدا ہووے پھیر دوبارہ جیوے

گنبد سبز پیارے والا کردا سبز دلاں نوں

اے پر قسمت نیک جہناں دی ہووے اثر تہانوں (45)

روضہ پاک دیاں صفتاں تے میاں بیوی دے صبح شام زیارت پاؤن دے ذکر توں بعد مولوی دلپذیر ہوراں اک اردو غزل راہیں دربار مدینہ دیکھن تے اللہ تعالیٰ دا شکر ادا کیتا اے۔ فیہ ریاض الجنۃ، مواجہہ شریف دے سامنے، حضرت ابوبکر صدیقؓ تے حضرت عمر فاروقؓ دیاں قبریں دے سامنے، مقام حضرت فاطمہ الزہراءؓ تے دو جیاں تھاواں تے پڑھیاں جان والیاں عربی دعاواں تے اوہناں دا منظوم ترجمہ درج اے۔

ایں توں بعد معلم عتیق صاحب تے معلم عبداللہ زبیری نال ملاقات دا حال مدینے وچ روٹی کھان دے انتظام، مدینے پاک دیاں زیارتاں دا حال بیان کردے نیں۔ استھے سانوں پہلی وار پتہ لگدا اے کہ مدینے وچ اوس زمانے وچ ٹانگے چلندے سن۔ نہیں تاں ہر تھاں اوہ اوٹھاں دی سواری کردے ای وکھالی دیندے نیں:

ٹانگے تے چڑھ چارے سگی پنجواں جعفر نالے

باب قبائلیں باہر سانوں آندا ٹانگے والے (46)

مدینے دی سیر کردیاں شاعر سانوں مسجد قبا، مسجد شمس، پیر خاتم، پیر غربال تے مسجد قبلتین دیاں زیارتاں لئی لے جاندے اے۔ پیر غربال جیہڑا بن سعودی حکومت نے بند کر چھڈیا اے تے اوس بارے اج کے کولوں جانکاری نہیں ملدی۔ مولوی صاحب ایس کھوہ بارے لکھدے نیں:

پھر اوہ کھوہ ڈٹھا جس اندر ہر دو نہراں جاری
جدا جدا آ پانی ڈالنے ہک مٹھی ہک کھاری
جد اوہ پانی اسے کھوہوں نکلے وچ نساں
آپو آپ ہو جاوے باہر واہ قدرت دیاں کاراں
منٹھا پانی وکھرا چلے کوڑا وکھرا چلے

نہ اوہ اوس وچ جذب ہووے نہ اوہ اوس وچ رلے (47)

میدان بدر وچ شہداء خصوصاً حضرت امیر حمزہؓ دے مقبرے تے حاضری دین توں بعد شاعر
مسجد بلاں مسجد غمامہ تے مسجد علیؓ وچ حاضر ہوندا اے۔ ہر تھاں تے پڑھیاں جان والیاں عربی دعاواں
تے منظوم ترجمہ وی درج کیتا گیا اے۔ فیر شاعر حضور ﷺ دے والد حضرت عبداللہ دے مکان تے
حاضری دیدے نیں۔ ایہہ مکان ابن سعود خاندان دی حکومت شروع ہون توں پہلاں حاجیاں دی
زیارت لئی کھولیا جاندا سی پرہن:

کہن لگا سلطان نے آ کے ایہہ سبھ بند کرائے

تاں جو کوئی نہ کرے زیارت نہ کوئی اندر جائے (48)

ایس توں بعد مدینہ دیاں دو جیاں مسجدیں تے کھوہاں دی تاریخ بیان کردا اے۔ مدینہ منورہ
دیاں نہراں تے دروازاں بارے دسدا اے۔ مدینہ منورہ دے بازاراں تے محلیاں دی سیر کردا اے۔
صحابہ کرام دے مکاناں دی زیارت کردا اے ڈاک خانے، تار گھر بارے دین توں بعد شاعر مدینے وچ
یتیم بچیاں دے اک مدرسے وچ جاندا اے جتھے بچیاں نوں تعلیم دین دے نال ہنر وی سکھائے جاندا
نیں۔ اوہ سبھ سنگی ایس مدرسے لئی مسجد اسرار اندرانہ پیش کردے نیں۔

مولوی دلپذیر جنت البقیع وچ جاندا اے نیں۔ ایس قبرستان وچ دفن صحابہ کرامؓ تے حضور ﷺ
دے عزیزاں تے استحقاق دی فضیلت بیان کردا اے۔ ایس توں بعد شاعر مدینے دی تہذیب
ثقافت تے واسیاں دے لباس، فصلاں، پھلاں تے اہم اداریاں بارے جانکاری دیندا اے۔ اوہ لوکاں
دے مزاج دی گل کردیاں آکھدا اے:

حدوں ودھ حلیمی اوتھے ہر بندے وچ ہوئی

شہر کسے تے جدے وانگوں سخت مزاج نہ کوئی (49)

مدینہ پاک دیاں خوبیاں تے برکتاں بیان کرن توں بعد بیچ چھ نعتاں سفرنامے دا حصہ نیں۔ مدینوں ٹرن ویلے الوداعیہ شعراں توں اڈ عربی وچ سلام رخصت منظوم کردے نیں تے مدینے توں مکے تیک دا سفری حال لکھدے نیں۔ مکہ معظمہ پہنچن دے بعد شاعر زیارت بیت اللہ تے طواف لئی حاضر ہوندا اے۔ مکہ معظمہ وچ اوہ عبدالحق زمزی اوہناں دے بھرا مولوی عبداللہ تے عبدالحق اعظم نال ملاقات کردا اے۔ عبدالحق اعظم مولوی صاحب دے پہلے حج ویلے اپنے والد نال ہندوستان آیا سی تے مولوی صاحب دے گھر رہیا سی۔ اتھے اوہ دنیاوی علم حاصل کردا رہیا سی۔ مولوی صاحب دی بیوی نوں اوہ اپنی ماں برابر درجہ دیندا اے تے اوہناں نوں اپنے گھر لے جانا چاہندا اے۔ مکے وچ اوہ دے ولوں ہون والیاں خدمتاں دا اعتراف کرن توں بعد مکے وچ ملن والے ہم وطنان دا ذکر کردا اے۔ ہر حاجی دا پنڈ تے اپنے نال تعلق دی دس پاندنا اے۔ احمدی حاجیاں نال ملاقاتاں دا ذکر تفصیلی اے۔ اوہناں ان پڑھ حاجیاں دی زبان درازی تے حج دے تقاضے نہ پورے کرن والے حاجیاں نوں طنز دا نشانہ وی بنایا اے۔

اک نظم راہیں اوہناں ساریاں دعوتناں دی دس پائی جیہڑیاں مکے وسدے جہان کیتیاں۔ شاعر سعودی عرب دے شاہ سلطان ابن سعود شاہ حجاز دے مکے وچ موجود محل ”قصر العالی“ بارے جانکاری دین توں بعد بادشاہ دے انتظاماں دی تعریف کردا اے۔ پہلاں عرب وچ بدامنی عام سی۔ بدوشیواں چوری کر لیندے سن تے حاجیاں نوں ہر طرح تنگ کردے سن پر بن ابن سعود دے انتظام پاروں چوری مک گئی سی۔

ملک وچ بساں چلان تے شاعر جتھے ابن سعود دی تعریف کردا اے اوہتھے سڑکاں کچیاں ہوں نوں ننددا اے تے ایہناں نوں پکیاں کرن دی پریرنا دیندا اے۔ حج دا ویلا آن مچا اے۔ یوم الحج تے تیاری عرفات دی تفصیل، میدان عرفات دیاں رجھاں تے حج توں بعد قربانی دا ذکر کردا اے۔ قربانی دے جانوراں بارے گل کردیاں اوہ لکھدا اے:

بکرے چھترے دُبنے سستے آہے اگے نالوں

چنگے موٹے پلے ہوئے سوہنے حد کمالوں

دو تن دُبنے اساں دوہاں نے کر دتے قربانی

دو تن دتے مستری صاحب صدقہ نذر حقانی (50)

ایسے حج دوران سلطان عبدالعزیز ابن سعود تے قاتلانہ حملہ ہویا۔ اک یمنی نے طواف کردیاں سلطان تے خنجر چلایا پر اوہ خنجر نال صرف زخمی ہوئے تے سلطان دے محافظاں نے اوس یمنی نوں گولیاں مار دتیاں۔ جہدے بعد باقی سارے یمنی حاجی قیدی بنائے گئے۔ مولوی صاحب آپو تاں اوس ویلے موجود نہیں سن پر اوس دن دے عربی اخبار وچ ایہہ خبر تفصیل نال چھپی تے مولوی صاحب نے منظوم کر کے سفر نامے دا حصہ بنا دتی۔

واپسی توں پہلاں مولوی دلپذیر اللہ سوہنے دے گھر دعاواں تے فریاداں شروع کر دے نیں۔ دعاواں دا ایہہ سلسلہ 122 شعراں تے کھلریا اے۔ شاعر پہلاں حمدیہ ڈھنگ وچ اللہ سوہنے دیاں صفتاں بیان کردا اے۔ فیر اپنے گناہواں نوں یاد کر کے اللہ سوہنے کولوں بخشش منگدا اے۔ اللہ دی صفت ثناء کرن توں بعد اوہ اپنے پیاریاں لئی دعاواں منگدا اے۔ اپنے لئی صحت مند حیاتی طلب کرن توں بعد کپتان خان محمد ولد خان چراغ لئی دعاواں کردا اے جہناں نے اوہناں دے حج دا خرچ برداشت کیتا۔ فیر اپنے پتراں دھیاں تے دوجے عزیزاں دے ناں لے لے کے اوہناں لئی دنیا تے آخرت دی خیراں بھری حیاتی دا طلب گار ہوندا اے تے آخر آکھدا اے:

کریں قبول ایہہ سبھ دے کارن میریاں آپ دعائیں

سبھ دے خاتمے نیک کریں تے سب تے رحم کمائیں (51)

واپسی تے مولوی دلپذیر اکبر جہاز وچ جدے توں کراچی ول سفر کر دے نیں۔ راہ وچ اوہناں دے دوست حافظ خدا بخش صغیر دی بیوی دی بیماری ودھ جاندی اے۔ وطن اپڑ کے کچھ دنوں بعد اوہ خاتون فوت ہو جاندی اے۔ اوہدا فارسی مرثیہ وی سفر نامے دا حصہ اے۔ جہاز دے کھانے کچھ مسافر پسند نہیں کر دے تے رولا پاؤندے نیں۔ یاراں دن بعد جہاز کراچی اپڑ جاندا اے:

یاراں روز تے یاراں راتاں وچ جہاز لنگھائیاں

بارویں روز کراچی اُترے حمداں بول سنائیاں (52)

دو دن تیک مولوی صاحب کراچی قیام کر دے نیں۔ سچاں متراں نوں ملدے نیں شہر دی سیر کر دے نیں۔ پنجاب وچ اپنے پیاریاں نوں خط لکھدے نیں تے ملک خان محمد خان نوں اُردو وچ لکھیا منظوم خط وی سفر نامے دا حصہ اے۔ کراچی توں لاہور جاندیاں اوہ خانیوال شیشن تے اوہ اپنی بیوی نوں اپنے دوست مولوی مولا بخش نال بھیرے بھیج دیندے نیں تے آپ لاہور چلے جاندے نیں۔

پہلاں خان محمد خان تے فیر وکھ وکھ پبلشراں نوں ملدے نیں۔ مولوی صاحب نوں وی اج دے لکھاریاں وانگ پبلشراں نال شکوے سن کہ اوہ اوہناں دیاں کتاباں چھاپ چھاپ کے لکھاں کماندے نیں پر اوہناں نوں رائلٹی دین بجائے کتاباں چھاپن لئی اُلے پیسے منگدے نیں۔

لاہورتوں مولوی صاحب ملکوال اپڑدے نیں جتھے اوہناں دی دھی صالحہ ویاہی ہوئی سی۔ دھی جوئی تے دوہتریاں کول دو دن گزار کے اوہ بھیرے دا راہ لیندے نیں۔ کشین تے بہت سارے بچن اوہناں دا استقبال کرن آئے ہوئے نیں۔ سامان ٹانگے وچ گھر ٹور دیندے نیں تے آپ بچناں متراں نال پیدل ٹر پیندے نیں۔ راہ وچ اک تھان ٹاہلیاں دی چھاویں بندے نیں تے اوہناں دا شاگرد حاجی فضل الہی اپنی نظم پڑھدا اے جیہڑی اوہناں دے استقبال لئی لکھ کے لیا یاسی۔ کتاب دے اخیر مولوی دلپذیر سفرنامہ مکمل ہون دے حوالے نال لکھدے نیں:

تیراں سو چرونجا جبری سنہ مبارک نوری

ماہ صفر دے آخر اندر آس کیتی رب پوری (53)

فنی تے فکری حوالے نال ایہہ سفرنامہ جتھے اک وڈے سفرنامے دے سارے تقاضے پورے کردا اے، اوتھے شاعری دے سارے لوازمات دا وی دھیان رکھیا گیا اے۔ محمد اسلم سجاد ایم اے (54) ”گلزارِ مدینہ دیاں خصوصیات“ دی بھال کردیاں ایس سفرنامے وچ مزاح، محاورے، لغوی استفادے، جزئیات، نگاری، منظر کشی، اظہار جذبات، حسن تغلیل، دینی تعلیمات، شاعرانہ تخیل، تشبیہات، اخذِ ماخذ، نعت گوئی، آیات و احادیث، ادیبہ ماثورہ تے عربی و فارسی کلام و رنگیاں فنی تے فکری خصوصیات بیان کردے نیں۔ عروضی حوالے نال وی مولوی دلپذیر بڑے پختہ شاعر سن۔ اوہناں میاں محمد بخش دی سیف الملوک والی بحر ورتی اے۔ لفظاں دی اوہناں کول گھاٹ نہیں سگوں انج محسوس ہوندا اے کہ لفظ مولوی صاحب دے سامنے ہتھ نہھ کے کھلوتے ہون۔ ”گلزارِ مدینہ“ وچ وی شاعر نے کردار نگاری توں کم لیا اے پر ایس کتاب وچ ایہہ گن ”گلزارِ مکہ“ دی نسبت دیا دیا دکھائی دیندا اے۔

مجموعی طور تے دیکھیا جاوے تے مولوی دلپذیر بھیر دی ہوراں دے ایہہ سفرنامے فنی تے فکری حوالے نال بہت جاندار نیں۔ خاص طور تے ایہہ ایس حوالے نال وی اہم نیں کہ جس زمانے وچ ایہہ تخلیق ہوئے اوہوں مولوی صاحب دے سامنے پنجابی سفرنامے دا شعری تے نثری کسے وی شکل وچ کوئی جاندار نمونہ موجود نہیں سی۔ ایہناں توں پہلاں اکا دکا منظوم سفرنامے ای لکھے گئے سن تے اوہ وی

بہت تھوڑے شعراں تے مشتمل سن تے پنجابی نثری سفرنامے دی روایت دی اہجے سامنے نہیں آئی سی۔ 1919ء توں پہلاں صرف بھائی کاہن سنگھ نامہ ہوراں دا سفرنامہ ای لکھیا گیا سی پر اوہ وی قلمی صورت وچ اوہناں دی ذاتی لائبریری وچ موجود سی۔ پنجابی زبان وچ کسے قابل ذکر ہور سفرنامے دی ہوند نہ ہون دے باوجود مولوی دلپذیر بھیروی ہوراں دا ایہہ دوویں بھرویں سفرنامے تخلیق کرنا ایہہ شاندار کارنامہ اے جس توں بعد وچ آون والیاں پورا پورا لایہ وی چکیا تے پنجابی منظوم سفرنامے دی اک شاندار عمارت اُسری پر ایس شعری روایت نوں ٹورن دا سہرا مولوی دلپذیر ہوراں دے سرائی اے تے اوہناں دا ایہہ کارنامہ بہت سلاہن جوگ اے۔

حوالے

- 1- بخش کشتہ، مولا، پنجابی شاعران دا تذکرہ، (لاہور: عزیز پبلشرز)، 340۔
- 2- آفتاب احمد، نقوی، ڈاکٹر، پنجابی نعت، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2005ء)، 199۔
- 3- حمید اللہ، ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، (لاہور: تاج بک ڈپو)، 253۔
- 4- جاوید گنجپیر، پھل کڑانہ بار دے، (لاہور: راوی پبلشرز، 1993ء)، 165۔
- 5- شاکر کندان، نعت گویان سرگودھا، (سرگودھا: ادارہ فروغ ادب پاکستان، 2006ء)، 88۔
- 6- جاوید گنجپیر، پھل کڑانہ بار دے، (لاہور: راوی پبلشرز، 1993ء)، 167۔
- 7- شاکر کندان، نعت گویان سرگودھا، (سرگودھا: ادارہ فروغ ادب پاکستان، 2006ء)، 88-89۔
- 8- جاوید گنجپیر، پھل کڑانہ بار دے، (لاہور: راوی پبلشرز، 1993ء)، 166۔
- 9- دلپذیر بھیروی، مولوی، گلزارِ مکہ، (جہلم: کتب خانہ نورالسلیم، 1341ھ)، 20۔
- 10- اونی، 34-35۔
- 11- اونی، 43-44۔

- 12- اوہی، 57۔
- 13- اوہی، 61۔
- 14- ظفر علی، خاں، مولانا، زمیندار اخبار، 19 جون 1920ء۔
- 15- دلپریہ بھیروی، مولوی، گلزارِ مکہ، (ج 1)۔
- 16- اوہی، 8۔
- 17- اوہی، 128۔
- 18- اوہی، 130۔
- 19- اوہی، 158۔
- 20- اوہی، 159۔
- 21- اوہی، 165۔
- 22- اوہی، 169۔
- 23- اوہی، 174۔
- 24- اوہی، 217۔
- 25- اوہی، 227۔
- 26- اوہی، 274۔
- 27- اوہی، 280۔
- 28- اوہی، 295۔
- 29- اوہی، 317۔
- 30- اوہی، 346۔
- 30- اوہی، 361۔
- 32- اوہی، 370۔
- 33- دلپریہ بھیروی، مولوی، گلزارِ مکہ
- 354۔
- 34- دلپریہ بھیروی، مولوی، گلزارِ مدینہ، (جنگ: مولوی عبدالعزیز حافظ برادر تاجران کتب

ہم: لب خانہ لورا ایم، 1341ھ)، 69۔

چنیوٹ، س ن)، 5۔

35- اوہی، 9۔

36- اوہی، 15۔

37- اوہی، 23۔

38- اوہی، 33۔

39- اوہی، 51۔

40- اوہی، 54۔

41- اقبال صلاح الدین، (مرتب)، لعلان دی پنڈ، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1973ء)، 377۔

42- دلپزیر بھیروی، مولوی، گلزارِ مدینہ، (جھنگ: مولوی عبدالعزیز حافظ برادر تاجران کتب

چنیوٹ، س ن)، 65۔

43- اوہی، 66۔

44- اوہی، 69۔

45- اوہی، 83۔

46- اوہی، 102۔

47- اوہی، 106۔

48- اوہی، 111۔

49- اوہی، 123۔

50- اوہی، 174۔

51- اوہی، 187۔

52- اوہی، 195۔

53- اوہی، 224۔

54- اقبال صلاح الدین، (مرتب)، لعلان دی پنڈ، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1973ء)، 377۔

☆☆☆